

Турганбай сингари жироларнинг ўзига хос овози, ижро қилиш маҳорати ва репертуарлари ҳақида атрофлича маълумот берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассказывается о жизни и творческой деятельности Нурабуллы сына Кораджона, его учеников и потомков, оставивших яркий след в искусстве каракалпакского жирова. Кроме того, дана подробная информация об уникальном голосе, исполнительских способностях и репертуаре таких жиравов, как Есемурат, Ажимурат, Атамурат, Турганбай.

SUMMARY

This article tells about the life and creative activity of Nirabulla Qorajon son, his students and descendants, who left a bright mark in the art of karakalpak dzhirovism. In addition, detailed information is given about the unique voice, performance skills and repertoire of giraffes such as Esemurat, Ajimurat, Atamurat, Turganbay.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХӘМ ҚАЗАҚ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ ОБРАЗЛАРДЫҢ УҚСАСЛЫҒЫ ХӘМ АЙЫРМАШЫЛЫҚЛАРЫ

Г.Базарбаева – еркин излениўши

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қарақалпақ халқ достони, қозоқ эпоси, образ, типология, фольклоршунослик, ботирлар қўшиғи, версия, вариант.

Ключевые слова: каракалпакский народный эпос, казахский эпос, образ, типология, фольклор, богатырская песня, версия, вариант.

Key words: Karakalpak folk epic, Kazakh epic, image, typology, folkloristics, heroic song, version, variant.

Бүгинги күнде қарақалпақ хәм қазақ халықларының жырларын салыстырып үйрениў-фольклортаныў илиминде әҳмийетли мәселелерден бирине айланбақта. Әсиресе, эпослардағы образлар типологиясын изертлеў, олардың уқсаслық хәм айырмашылықларын салыстырып талқылап үйренилиўи тийис мәселелерден бири.

Хәр халықтың батырлық жыры ең алды менен сол халықтың басынан кеширген тарийхый ўақыялары менен тығыз байланыслы болады. Қахарманлық жырлар халықтың әсирлер бойы өзи сақлап келген өшпес мийрасларынан, сол халықтың қандай батырлары бар екенлигин, батырлар жырынан оқып билсек болады. Қарақалпақ хәм қазақ жырларының батырлар жырларындағы образларды салыстырып үйрениў арқалы олардың бир-бирине жүдә уқсас екенлиги көзге тасланады. Мәселен, қарақалпақ халқының «Ер Шора» [1] дәстанындағы Ер Шора батыры менен қазақ халқының «Шора» [2] дәстанындағы Шора батыр образларын талқылап көргенимизде, бул дәстанлардағы қахарманлардың тәғдирлері, турмыс-тиришилиги, ақыл - парасатлылығы, ата-анаға, халқына деген хұрметі, сүйиклисине деген садық мухаббаты бир-бирине жүдә уқсас келеди. Биз усы дәстанларды үйрениў арқалы сол бурынғы жасап кеткен ата-бабаларымыздың өмир тиришилиги қандай болғанлығын көремиз.

2000-жылы «Қарақалпақ халық дәстаны «Ер Шора» Ж.Низаматдинов тәрәпинен арнаўлы түрде изертленген болса [3], 1998-жылы қазақ халқының «Шора батыр» эпосы А.А.Мамытовлар [4] хәм Б.С.Қорғанбековлар [5] тәрәпинен арнаўлы түрде изертленген. Деген менен қарақалпақша «Ер Шора» дәстаны менен қазақ халқының «Шора» жырын арнаўлы түрде салыстырып изертлеў жумыслары жүргизилмегенлиги себебли, бүгинги күнде фольклортаныў илиминде бул еки дәстанның уқсаслық хәм өзгешелик тәрәплерин типологиялық жақтан салыстырып үйрениў баслы мәселе болып табылады.

Тарийхый шынлық болсын, я болмаса халық қыялынан туўсын, әйтеўир хәрғезде өмир сүрген халық батырларының қахарманлықлары халық эпосының тийкарғы мазмунын қурайды, оның негизги идеясын анықлайды эпоста батыр жалғыз сүўретленбейди [6:8]. Батырлар жырларының үлкен айырмашылығы соннан ибарат: хәр қашан да батыр менен бирликте бирдей, оның әтирапында тулғаланып турақлы сүўретленетуғын курамалы қахарманлар да бар болып, олар ең алды менен батырдың гейде қалыңлығы, гейде хаялы, оның қасындағы дослары, хәттеки астына минген аты да өзгеше көзқараста сүўретленеди.

«Ер Шора» менен «Шора» - түркий тиллес халықлардың ишинде қарақалпақ хәм қазақ халқында

дәстан түринде сақланып, бизге келип жетти. Еки дәстандағы образларды салыстырып үйрениўде, қарақалпақ халқының «Ер Шора» дәстанын Өтенияз жыраў Ийимбетов варианты менен қазақ халқының «Батырлар жыры»ндағы «Шора» вариантының образларын анализлеўди макул таптық. Бул еки дәстанда да батырлар бай баласы болады. Қарақалпақша вариантында Ер Шораның әкеси Нәрикти аўыл таныған бай, ал анасы болса Ақдәўлет деп сүўретленген хәмде оның қарындасы да болғанлығы, оның аты Гүмисай деп келтириледі. Ал, қазақша версиясында Шора батырдың әкеси Нәрик ноғай халқының ханы ретинде сүўретленген хәм де бунда батырдың бир перзент екенлиги айтылады. Оның анасы Меңли, достысы Қулыншақ. Қахарманлық дәстанларда батырдың аты хәм курал жарағы бас орынға қойып сөз етилетуғынлығы бизге белгилі.

«Ер Шора» дәстанының қарақалпақша хәм қазақша версияларында батырлар ең алды менен ат таңлайды. Ат образының дәстанларда сүўретленіўи, қахарманлық дәстанларда батыр образы менен бирдей сүўретленеди. «Ер Шора» дәстанының еки халық версиясында да батырдың ерлиги, күши, ғайраты сүўретленеди. Қарақалпақша версиясында Ер Шораның атының аты Шубар ат болады, ал қазақша версиясында Шора батырдың аты Таспакер деп айтылады.

Қарақалпақша мен қазақша версияларында атларды таңлаўдағы өзгешелиги Ер Шораға мың жылқының ишинен жақсы ат табылмай әкеси қулардың басшысы Ғодарға және жылқы барма оны да көрсет деп айтады. [1:119]. Ғодар сонда тек үш жылқы қалғанлығын айтады. Бай бул жылқыларды да көзден өткерип, еки жылқының соңына зордан жарап киятырған Шубар тайды көреді хәм сол тайды ұслатып, Шораға еншиге береді. Шубар тайды Ғодарға бағыўға береді, ал баласы Ер Шораны сол қулардың басшысы Ғодарға бала етип береді. Қалмақтың бийи Әлий бий қәлпелери менен бирге қус аўлаўға шығады, қайтар гезде еки қәлпеси бийден адасып қалып Нәрик байдың аўылында жүрип Шубар атты көреді. Шубарды қәлпелер тартып алмақшы болады, бирақта атты Ғодар оларға бермейди [1:120]. Қазақша версиясында да Шора батырдың Таспакер атына Ақташ хан алпыс бийине Нәриктиң баласы Шораның атын алып кел деп жибереди [2:62-63]. Бийлер Нәрик ханнан Таспакер атты тартып алып кетеди, ашыўы келген Нәрик хан өзи қуып барайын десе, атты ала алмай, Ақташ ханның бийлериниң қолында өлип кетсем, мениң қайда кеткенимди Шора балам билмей қалар деп баласының үйине келеди. Шора батыр әкесиниң алдына шығып не болғанын сорайды. Сонда әкеси болған жағдайды айтады. Еки халықтың батырлар жырында батырлардың ақ кеўиллиги, мейримлиги, не жаманлық болса өзиме

болсын, халқыма хеш нәрсе болмасын дейтуғын унамлы пазыйлетлери сәулеленген.

Қарақалпақша хәм қазақша версиядағы батырлардың қасына ерип жүретуғын достысыда дәстанларда тийкарғы көзге тасланатуғын образлар болып есапланады. Әлий бийди Ер Шора өлтиргеннен соң әкеси Шораға халықтың көзине жек көринбей бул халықтан шығып кетиўин сорайды.

Шора әкесиниң сөзин еки ете алмай, Қазан қаласынан шығып кетиўге мәжбүр болады. Ер Шора жолда киятырып қойына күши жетпей жылап жүрген баланы көреді. Бала Шораны көрип бағып жүрген қойын таслап жуўырып келип сәлем береді. Шора сәлемине әлик алып,екеўи шөл ортасында дәртлесип,сөзлери бир-бирине жарасып, кетеді. Ал, қазақша версиясында Шора батырдың достысы Қулыншақ болады. Қулыншақтың жасы Ер Шорадан үлкен болып,еки жырда да батырлардың исми еки түрли ат пенен аталған. Бирақ достысына деген садықлығы, мийримлиги, жанашырлығы бирдей болып келеді. Хәр бир халықтың неше әсирлерден бери жыйналып келген ойлары, санасындағы бирнеше жыйындылар болғанлықтан, ол хәр дәўирде өзгерип турады хәм хәр түрли болып қәлиплесип келе береді. Соның ушында бул дәстанларда образлар хәр турли болып сүўретленген. Бунда еки халықтың версиясында да ат образының дәрелиўинде жыраўлардың өзиниң атқарыўшылық шеберлиги айрықша көзге тасланады. Еки халықтың дәстанларында да батырларды, олардың атларын унамлы түрде сүўретленген. Адам атларында да тек ғана Ер Шораның әкесиниң аты өзгертилмеген, ал басқа адам атларында да астына минген атынында да аты өзгертилген. Бул еки халықтың дәстанындағы айырмашылықтың бири бул қарақалпақша версиясында Ер Шора Әдил ханның аўылына келгеннен, сол жерде жасап жүрип көплеген қыйыншылықлар көреді. Көзмәмбет деген палўан мен айқасып жеңеді. Омархан Ер Шораны ўақты хошлық пенен күтип алады, Омархан қызы Қарлығашты Ер Шора батырға берип үлкен той қылып, алыстағыға хат жоллап, жақындағыға ат жоллайды.

Ал, қазақша версиясында Әдилше хан болып, ол Шора батырдың ерлигине, оның адамгершилигине қызығып, жалғыз қызы Ханжанды береді.Үлкен той берип, Әдилше хан қызына қалың малында аямай берип, Ер Шораға қызын узатады. Батыр елине қайтпақшы болып атланар кезде, Әдилше хан Ер Шораға айтады:

Мына турған Қазанда,
Атаң туған қала еди,
Қазанда атаң хан еди,
Ақылы кәмил дана еди
Сен соннан туған бала едиң,
Алсаң мынаў болмайма,
Атаңның турған қаласын,
Берейин минген атымды,
Басыма кийген тәжимди,
Баламды алған балаға,
Ханжанды алып кетпесен
Қәйтеди балам далаға [2:84],

-деп Әдилше хан Шораға сөз сөйлейди. Бул Қазан қаласы өзинизге қайырлы болсын, отыра берип өзиниз дейди. Мен бул орынды сизден аўдарып алыўға ылайық емеспен,- деп Шора, рұхсат берсеңиз, биз жүремиз деп, рұхсатын алып елине қайтады.

Қарақалпақша версиясында, Султан Санжар: Ер Шора елине қайтсын,- деп әкеси Нарик байға айтады. Оны еситкен әкеси қуўанып, Ер Шораны таўып келиў кереклигин ағайинлерин шақырып, ойласық қылады. Бирақ ағайинлериниң хеш қайсысы излеп барғысы келмейди. Бул Нәрикти қудай урыпты, деп хәммеси бас тартады.Әкесиниң жылап отырғанлығын көрген қызы

Гүмисай, мен ағамды излеп өзим таўаман, -дейди. Буган Нәриктиң кеўли хош болып, бул гәплерди Ғодарға айтады. Ер Шораның иниси Ғодардың баласы Мамытжанды Гүмисайдың изинен жибереді. Еки күн өтип Мамытжан, Гүмисайдың изинен жетеді.Сонда булардың алдында Қәлендар пайда болады. Шораны көргенлигин айтып, Гүмисай менен Мамытжанға жол көрсетип жибереді. Буны еситкен Гүмисай қуўанып кетеді.

Гүмисай Омарханның елине саў-саламат жетип келеді, үлкен той болып атырғанлығын көреді. Булар ишке кирип ағасын излеп зар жылап турады. Бул жердиң ханы қайда екен, беги қайда екен деп жан – жағына қарап турады. Сонда Гүмисай қандай жоқ жойтып келгенлигин айтады. Буны еситкен Ер Шора, орнынан ушып турып, қарындасы Гүмисай екенлигин биледи. Екеўи түйениң ботасындай бозласып, кушақласып, бирин-бири баўырына басады. Шора батыр туўысқанын тапқанына мәс болып, кеўлин шад етип отырады. Қарындасы Гүмисай Султаны Санжардың мөр басылған хатын көрсетеді. Ер Шора Омарханға келип, ата-анасын көрип келиў ушын, рұхсат сорап, пәтия бериўин сорайды.

Сонда Ер Шора Султан Санжардың хатын қолына береді. Омархан бул хатты оқып көреді, Султан Санжар, Шораға елине келип ийелик ет, мал-мүлкимди бермен,белимнен мәдерим кетти, енди келип халқыңа ийелик ет, мен Кабаға кетемен,- деп жазған еди хатында. Омархан хатты оқып Шора батырға пәтиясын берип, журтына аман-саў жетип барыўын тилеп қалады.Өз елине алпыс еки хәмелдарын ертип, Омархан патша қайтады.

Шора келип, атасы Нәрик бай менен Султаны Санжарға хұрмет көрсетип сәлемин берип,булар Шораға иззет көрсетип бир-бирименен табысады. Султан Санжар хан Ер Шораны изине ертип, қызы Султаны Сарайдың қасына келип, Шора батырға турмысқа береді. Ал қазақша версиясында, Шора батыр Әдилше ханның елинен қайтып, өз елине атланады Шора жолдасы Қулыншаққа: сен меннен үлкен ағасаң, көп нәрсени билесең, биз бенен ерип, елиме жүр, әкем Нәрик пенен анам Меңлиге барып мениң хабарымды бер,- деди [2:88]. Буны еситкен ноғай халқының қыз-келиншеги ноғай елине келиншек киятыр,-деп қуўанысып қалады.Үш күн той болып, Шора менен Ханжанға үлкен отаў тигиледи. Тойды өткерип, жорасы Қулыншақ елине атланады. Шора менен Қулыншақ ўақыт өтип және қалмақ елин шаўмақшы болады, сонда еки жора үлкен таўдың басына келип,дем алады. Сонда Шора айтады, мениң әрўағым бар –дейди. Қулыншақ Шораға қандай еди әрўағың, Шора айтады: күн шығыстан бир айдарха келип сени жутамаң дейди, сен оған күш көрсетпейсең, қолыңды сермемейсең, егер күш көрсететуғын болсаң, сен мени көрмей қаласаң,- дейди. Қулыншақ, мен жаны бар нәрседен қорықпайман. Шора Қулыншақтың артына барып жатады. Жаңағы айдарха келип, Қулыншақты жутпақшы болып аўзын ашады. Қулыншақ белиндеги алмасты суўырып алып айдарханы шаппақшы болады. Сонда айдарха жоқ болып кетеді. Артына қараса, Шораны жер жарылып жутып кеткен болады. Бул айдарха Қулыншақты жутамаң деп келседе жута алмайды, себеби бул Шораның әрўағы еди. Қулыншақ Енди мен қалай Ханжанға хабар етемен,- деп зарланып жылайды. Қулыншақ Шора батырдың аты Таспакерди ертип, Ноғай елине келеді, атыда ишин тартып, зордан жүрип келеді. Қалмақ ели қурысын, - деп Шораның атын жетелеп, изине қайтады. Ноғайлының жас үлкенин шақыртып, болған жағдайды айтып, Ханжанға хабар берерсең, мен қыйналып, бара алмай турман, келип атты алар, - дейди. Жасы үлкен ақсақал Ханжанға

хабарды жеткереді. Ханжан керегеді илиўли жибекти беліне тас қылып байлап, қасына адам ертпей, Қулыңшақтың еліне келеді.

Ханжан бұл болған истиң бәрі бир алладан дейді, айыппаламайман хешкимди, -деп сөзлерін айтып болып, Ханжан Қулыңшаққа, бир жумадан соң бизиң аўылға келиңиз, -деп жол алады. Таспакерди сойып, Шораға ас береді. Бұл «Ер шора» дәстанының қарақалпақша хәм қазақша версиялары еки түрлі уақыя тийкарында жуўмақланады.

Қарақалпақша версиясында Ер Шора мақсет-муратына жетсе, қазақшасында Шора батырдың өлими менен жуўмақланады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ хәм қазақ халықларының жырларының уқсаслық хәм айырмашылықтарын салыстырып талқылап үйреніў, сюжетлик өзгешелиги хәм образлар типологиясын еле де талқылап изертлеў жумысларын алып барыў хәзирги фольклортаныў илиминдеги әҳмийетли мәселелерден бири.

Әдебиятлар

1. Батырлар жыры. – Алматы: «Жазушы». 2020.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 14-26-томлар. – Нөкис: «Илим», 2010. Қорғанбеков Б.С. «Шора батыр» эпосы және оның улттық варианттары. (Генезис, тұтастану, тарихилық мәселелері) – Алматы: 1998. 23-б.
3. Қазақ халық әдебиеті. Батырлар жыры. – Алматы: 1986.
4. Мамытов А.А. «Шора батыр» жырының поэтикасы. Канд.дисс.авторефераты. – Алматы: 1998. 24-б.
5. Низаматдинов Ж. Каракалпакский народный дастан «Ер Шора» (историко-типологическое сравнение). Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. фил. наук. – Нукус: 2000.

РЕЗЮМЕ

Мақалада қарақалпақ дәстони ва қозоқ жирларини солиштириб ўрганиш масаласи назарда тутилган. Тадқиқот объекти сифатида қарақалпақ халқининг "Ер Шора" дәстони ҳамда қозоқ халқининг "Шора" достонлари олинган. Бу достонлардаги қахрамонлар тақдирлари, турмуши, ақл-фаросати, ота-онага, халқига бўлган ҳурмати, севгилисига бўлган садоқати, муҳаббати бир-бирига жуда ўхшаш эканлиги, шунингдек образлардаги айрим ўзига хос томонлари мисоллар ёрдамида таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена сравнительному изучению каракалпакских эпосов и казахских поэм. Объектом исследования являются эпос «Ер Шора» каракалпакского народа и эпос «Шора» казахского народа. Судьбы героев этих эпосов, их выживаемость, интеллект, уважение к родителям и нации, верность возлюбленным очень схожи, на примерах анализируются некоторые особенности характеров.

SUMMARY

The article deals with the comparative study of Karakalpak epics and Kazakh poems. The object of research is the epic "Er Shora" of the Karakalpak nation and the epic "Shora" of the Kazakh nation. The destinies of the heroes are very similar in these epics, their survival, intelligence, respect for their parents, nation, and loyalty to their lovers, and some peculiarities of the characters are analyzed through examples.

«ҚЫРҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНЫҢ СЫРТ ЕЛЛЕРДЕ ҮЙРЕНИЛИҮИ ХӘМ КӨРКЕМ АҰДАРМА МӘСЕЛЭЛЕРИ

М.Д.Бекбергенова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Г.К.Алламбергенова - еркин излениўши

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: бадий таржима, достон, эстетик таъсир, бадий ҳақиқат, бадий образ, нусха, эквивалент.

Ключевые слова: художественный перевод, эпос, эстетическое воздействие, художественная реальность, художественный образ, подлинник, эквивалент.

Key words: literary translation, epic, aesthetic impact, artistic reality, artistic image, script, equivalent.

Миллий әдебиятлардың өз-ара байланысларының хәм бир-бирин байытыў жолларының бири көркем аударма болып табылады.

«Қырқ қыз» қахарманлық дәстаны рус, өзбек, қазақ, түркмен, қырғыз, азербайжан тиллерине аударылғанлығы мәлим хәм усы көркем аударма арқалы бизиң миллий мақтаншымыз болған, халық дүрданалары «Қырқ қыз», «Шәрьяр», «Мәспатша», «Қоблан» дәстанлары басқа халықлар, миллетлер арасында аты шықпақта.

«Қырқ қыз» дәстанын 1946-жылы қарақалпақ тилине рус тилине сөзбе-сөз аударған Орынбек Қожуров, 1948-жылы Курбанбай жыраўдан жазып алынған «Қырқ қыз» дәстанының варианты өзбек халықлары шайырлары Уйғун хәм Миртемирдің аудармасында өзбек тилинде кітап болып Ташкентте шығады. 1949-жылы «Қырқ қыз» дәстанының бұл варианты Светлана Сомова тәрәпинен рус тилине аударылып Ташкентте кітап болып шығады.

1947-жыллардан бастап белгили дилмаш Арсений Тарковский «Қырқ қыз» эпосының көркем аудармасы үстінде жұмыс алып барады хәм 1951, 1956, 1983-жыллары Арсений Тарковскийдің аудармасында «Қырқ қыз» дәстаны Нөкис қаласында кітап болып басылып шықты.

Көплеген жазыўшылар хәм шайырлар миллий әдебиятлардағы шығармаларды аударып отырып, оның эстетикалық тәсирин өзиниң дәретиўшилигинде сезген белгили. Гейде көркем аудармалар жазыўшылардың, шайырлардың дәретиўшилигинде жаңа темаларды, сюжеттерди ашыўға баслама болып табылады. Мәселен

Тарковский «Қырқ қыз» дәстанының мазмунын өзінше баянлауың дәстан мотивинде «Повесть о прекрасной Гулайым» атлы кітап жазады. Бірақ исленген аудармалардың сапасы, көркем аударма теорияларын үйрениў ҳаққындағы изертлеўлер бизлерде еле де болса жеткиликсиз. Егер бизлер көркем аударманың бир бөлегі болған, яғнай рус тилин қарақалпақ тилине хәм қарақалпақ тилинен рус тилине болған аударманы алсақ, оның изертленбеген тәрәплериниң еле көп екенлигин сеземиз.

К.И.Чуковский, А.В.Федоров, И.Кашкин, Г.Гачечиладзе, П.Антокольский, М.Рыльский, Л.Мкртчян, В.Россельс хәм т.б. көркем аударма мәселелери бойынша көп изертлеўлер жүргизген [2.54]. Көркем аударма теориясы илимниң ҳәр қыйлы тараўына киргизеди. В.Россельс, И.Брагинский оны әдебият-таныўға киргизеди, ал А.В.Федоров байланысқан әдебияттаный ҳәи лингвистикаға, [1:45] Г.Гачечиладзе көркем аударма теориясын өз алдына илимий пән деп есаплайды: «Егер трактор теориясын әдебият теориясы менен қосыўға болмаса, деген менен олар екеўи де цивилизацияға хызмет етеди, онда барлық улыўма принциптерден тағы да арағырақ кетсек- аударма теориясы, атап айтқанда көркем аударма теориясы менен жалпы қосыўға болмайды» [5:44].

Аударма-бул бир халықтың тилинде жазылғанды екінши халықтың тилинде беріў. А.В.Федоров аударманың анықламасын былай береді: «Аударма деген сөз мынаны аңлатады 1) психикалық акт түрінде жүргизилетуғын процесс хәм мынадан турған: аўызша дәретпе негизги биринши тилде пайда болған текст ямаса